

MÜSLÜMAN ÜLKELER VE KALKINMA SORUNU
(Sosyal Değişme ve İnsan Kaynağı)

Mustafa MACİT*

Muslim Countries and Development Problem
(Social Change and Human Resource)
ABSTRACT

In this paper, we have tried to evaluate the problem of development in the Muslims Countries in two steps. Firstly, We have tried to evaluate this problem as a societal change. Secondly we have tried to evaluate human resources as a source of development.

Key words: Development, social change, religion, human resource.

Giriş

Günümüzde dünya üzerinde yaşayan toplumların gelişmişlik ve kalkınmışlık düzeyini ifade eden, “gelişmiş,” “az gelişmiş,” “gelişmekte olan”, vb. bir çok tanımlama mevcuttur. Müslüman ülkelerin kalkınmışlık düzeyi açısından bu tanımlamalardan hangisi içinde yer aldıkları ortadadır. Bununla birlikte değişimin kaçınılmazlığı ve engellenemezliği bağlamında söz konusu ülkelerin de kimi yerde yavaş kimi yerde hızlı olmak üzere kalkınma yolunda ilerlediği de bilinmektedir.

Kalkınmışlık yada gelişmişlik düzeyini ifade eden tanımlamaların ideolojik boyutları göz önünde bulundurulduğunda, karamsar bir bakış açısıyla, gelişmiş ülkelerle diğerleri arasındaki mesafenin tanımlama bağlamında hiç kapanmayacağı söylenebilir. Yine söz konusu ülkelerin çoğunun tarihinde siyasi yada ekonomik sömürüye maruz kaldığı ve bununla birlikte kültürel, ekonomik, demografik vb. alanlarda kalkınmayı engelliyebilecek unsurlarla yüz yüze oldukları bilinmektedir. Ancak bu durum bu gün Müslüman toplumların içerisinde bulunduğu en önemli problemin kalkınma yada bunun bir an önce nasıl gerçekleştirileceği sorununun olduğu gerçeğini gözgeleyemez.

A. Kalkınma

Kalkınma en genel tanımı itibariyle bir ülkede toplumun sosyo-ekonomik yapısının değişmesi ve fert başına düşen üretim hacminde meydana gelen önemli reel artış ve refah seviyesinde yükseliştir. Gelir artışı yanında sosyal ve kurumsal yapının da değişmesini kapsamaktadır.¹ Kalkınma sadece ekonomik boyutlarla sınırlanamayan, toplumu sosyolojik, politik vb. yönleriyle içine alan bir süreçtir. Kalkınma toplumun belirli bir sektöründe meydana gelen değişme veya gelişmeleri değil kalkınmanın başladığı tüm sosyal yapıyı içine alır. Dolayısıyla kalkınma konusunda değerlendirmelerde bulunulurken sadece niceliksel kriterlere bakıldığında herhangi bir ülkenin neden geri kaldığını veya gelişmiş olanların neden gelişmiş olduğu sorusu boşlukta kalmaktadır.²

Bu noktada toplum kalkınması maddi ve manevi kalkınma olarak iki temel ilkeye dayanır. Maddi kalkınma, toplumun fiziki yapısında, maddi unsurlarda meydana gelen gelişmeleri ifade eder. Manevi kalkınma ise halkın yetişmesi ve zihni seviyesinin yükselmesi, insan gücünün geleneksel düşünceden modern düşünceye tekamülü olarak kabul edilmektedir.³

*Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı.

¹ Halil Seyidoğlu, Uluslar arası İktisat, Teori, Politika ve Uygulama, Geliştirilmiş 2.Bsk., İstanbul, 1996, s. 580.

² Fikret Başkaya, Az gelişmişliğin Sürekliliği, İmge Yay., Ankara, 2001, s. 49.

³ Orhan Türkoğan, Toplum Kalkınması, Teori ve Metod Yönünden Bir Araştırma, A.Ü Yay., Erzurum, 1969, s. 24.

Kalkınma kavramının ister niceliksel ister niteliksel değerlere bakarak ve nasıl tanımlarsak tanımlayalım ortaya çıkan gerçek, kalkınmanın esas itibarıyla bir sosyal değişme olduğu ve bununla ancak değişme arzu ve isteğiyle başarılabilir. Bu husus ve söz konusu ülkelerin Müslüman ülkeler olarak ifade ediliyor olması göz önünde bulundurulduğunda konumuz açısından sosyal değişme ve din ilişkisinin kalkınma konusuna bakan tarafının incelenmesi gereği aşikardır.

B. Bir Sosyal Değişme Olarak Toplum Kalkınması ve Din

Toplumlar her zaman ilerleme olmamıştır. Ama her zaman hareket ve değişme olmuştur ve olacaktır. Çünkü toplumsal yapı durgun değil⁴ dinamiktir. Her ne kadar hayatta her şey değişmekte ise de toplumsal değişme yalnızca toplumun yapısındaki temel ve geniş değişimleri belirtir⁵ ki bu değişme izlenebilen bir değişme olması hasebiyle belli bir süreç içinde ortaya çıkmaktadır.⁶

Sosyal değişme, sosyal yapılar, alışkanlıklar ya da bir toplumun yapısının önceki durumlarından gözlenebilen bir farklılık arz etmesi⁷ demektir. Ne kadar geleneksel ve tutucu olursa olsun her toplum ve kültür, sürekli değişim içindedir.⁸ Bu değişme sürecinin altında insanoğlunun maddi kültür alanındaki teknolojik ve manevi kültür alanındaki ideolojik tüm birikimi yatar. Değişme de bu her iki alanın diyalektik etkileşimi sürecinde ortaya çıkar.⁹ Dolayısıyla karşılıklı ilişkiler bütünü halinde olan sosyal yapının bir tarafı değişip diğer yönleri değişmeden kalmaz. Değişik derecelerde de olsa sosyal yapı dediğimiz fonksiyonel bütütün her cephesi belirli yönlerde değişikliğe uğrar.¹⁰ Bunun içindir ki, her toplum daima değişme halinde olduğu halde denge halinde bir sistemdir.

Endüstrileşme, modernleşme, kalkınma vb. süreçler endüstri öncesinden teknolojik kalkınmış toplumlara doğru bir hareket olup bilgi, nüfus, madde vb. fiziksel faktörlerin yanı sıra psiko-sosyal faktörlerin koordinesi sayesinde gerçekleşen süreçler olarak sosyal değişimin çeşitli tanımlarıdır. Bilgi birikimi, madde, ve nüfus toplumların dinamik, itici, değiştirici yenileyici, yaratıcı ve açıcı unsurlarıdır.¹¹ Ancak bu unsurların değişime neden olabilmeleri için onlar dışında toplumu saran doğa vb. fiziki unsurların yanı sıra toplumsal hususiyetlerinde değişime uygun bir tarzda olmaları gerekir.

İnsanların çeşitli taraflarını aksettiren kültürel, siyasi vb. faktörler, toplumların davranışları üzerinde, iktisadi faaliyetlerde dahil olmak üzere kendilerine has müstakil tesirler yaparlar.¹² Şüphesiz bu tesirlerin değişime neden olması kadar engel olması da söz konusudur. Dolayısıyla geri kalmış ülkelerde ilerlemeyi engelleyen faktörler sadece maddi değildir. Keza bunu sınırlandırıcı bir takım faktörler de kültürel değer sistemleri içinde yoğunlaşmıştır¹³ denilebilir. Zira kalkınmada maddi planda alt yapı unsurları, iktisadi ve teknolojik bilgi birikiminin yanı sıra bunun planlı ve rasyonel bir gelişme şeklinde devam edebilmesinde kalkınmaya katılacak kitlenin sosyal davranış tarzı ve zihniyeti de önemlidir.

⁴ Doğan Ergun, Sosyoloji ve Tarih, Der Yay., İstanbul, s., 32.

⁵ Emre Kongal, Toplumsal Değişme Kurumları ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi İstanbul, 1995, s., 52.

⁶ Mustafa Erkal, Sosyoloji, Der Yay., İstanbul, 1991, s., 201.

⁷ Mustafa Armağan, "Sosyal Değişme", Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, C., 3, Risale Yay., İstanbul, 1990 s., 448.

⁸ Joseph Fichter, Sosyoloji Nedir, Çev., Nilgün Çelebi, S.Ü.Yay., Konya, 1980, s., 153.

⁹ Ergun, Ag e., s., 27.

¹⁰ Mübeccel B. Kıray, "Toplum Yapısındaki Değişmelerin Tarihsel Perspektifi", Toplum Bilim Yazıları, T.B.A.M.Y., Ankara, 1982., s., 116.

¹¹ Memduh Aytür, Kalkınma yarışı ve Türkiye, Bilgi Yay., Ankara, 1970, s. 15.

¹² W.W., Rostow, İktisadi gelişmelerin Merhaleleri, Çev., Erol Güngör, MEB. Yay., İstanbul, 1979, s. 128.

¹³ Türkdogan, Age., s. 39.

Neticede bu alt yapı unsurlarının koordinesi bu sosyal davranış tarzı ve zihniyetle alakalı bir durumdur.

Kültürü muhafazakar olsun yada olmasın hiçbir toplum yeniliğe karşı tamamen menfi yada olumlu bir davranışa sahip değildir.¹⁴ Toplumların bünyelerini değiştirecek her teşebbüs daima sosyal bir ataletle karşı karşıya kalmıştır. Bu konuda bu günün gelişmemiş toplumlari geleneksel Avrupa toplumlarından pek farklı değillerdir. Mesela Patatesin getirilmesi Avrupa'da direnmeyle karşılanmış ve yaygınlaşması iki yüzyıl almıştır.¹⁵ Amerika'da yeni bir şeye karşı ilgi uyandırmak için 1960 yılında sadece on milyon dolar harcanmıştır. Bu miktar on yıl sonra yirmi milyon dolara yükselmiştir.¹⁶

Çeşitli geleneksel Avrupa toplumlarında olduğu gibi, sayısız az gelişmiş ülke toplumlarında da bir çok sosyal, siyasi ve dini yapılar bulunmakta ve sayısız zihniyet ve davranışlar kalkınmayı yavaşlatmakta veya engellemektedir. Ancak yine de asıl sorun bütün bu frenlere birde ekonomik, teknik ve demografik nitelikteki yeni etkenlerin eklenmesi¹⁷ yada alt yapı unsurlarının kalkınma hamlesi gerçekleştirmeye yönelik kullanılmamasıdır. Zira gelişmede başlangıç temel alt yapıyı oluşturmaktır. Ancak asıl mesele bu alt yapının insan ilişkilerini kalkınmaya dönük değiştirebilecek üretim tarzlarına dönüştürülebilmesidir.

Bütün bunlara rağmen çoğu zaman üçüncü dünyanın sosyal bünyesi ile kalkınmaya henüz başlamış batı ülkelerinin değil, iki yüzyıllık bir sanayileşmeyle tamamen alt üst olmuş, değişmiş sosyal bünyelerin karşılaştırıldığı görülmektedir.¹⁸ Oysa iki yüzyıllık bilimsel ve teknolojik gelişme modern toplumların tecrübesini derinden etkilemiş ve yeniden üretmiştir. Bu toplumların şimdiki bilimsel, kültürel, endüstriyel vb. üstünlüğü ve farklılıkları başka bir topluma onun üyelerinin geleneksel değerleri değiştirilmeden, marjına edilmeden aktarılamayan eşsiz ilerlemelerinin sonucudur. Söz konusu bu ilerleme Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte ortaya çıkan sekülerleşme, aydınlanma, liberalizm vb. toplum, kültür ve düşünce yapısındaki devrimleri müteakip zihni değişimin sonucunu sayılan toplumsal ve ekonomik alanlarda meydana gelen değişme ve gelişmelerle mümkün olmuştur. Yani bunların yokluğunda bu gün kalkınmanın en ileri örneklerini oluşturan batı toplumları da olmayacaktı. Comte'un gelişmekte olan insanlık tarihini teolojik, metafizik ve pozitif devir şeklinde tekamül ederek üç safhadan geçtiği iddiası göz önünde bulundurulunca, modern toplumlarının asıl ilerlemesinin pozitif dönemde meydana gelen değişme ve gelişmelere binaen ortay çıktığı söylenebilir. Şüphesiz bu dönemlerin şöyle yada böyle insan zihnine yada zihniyete bir atf içerdiği ve pozitif dönemin sekülerleşmeye tekbül ettiği bir gerçektir. Ancak iddia edildiği gibi bu bir tarihi gelişme içerisinde ise, tarihte sınırları birbirinden ayrılan devirler gösterilemez. Bir devrin bittiği, diğerinin başladığı fikri de gerçeğe uymaz. Bahis konusu üç zihniyete de tarihin her devrinde her toplumda aynı zamanda rastlamak mümkündür. Hatta insan hayatının bu üç zihniyeti yaşadığı anlar vardır.¹⁹ Ayrıca geleneksel din, ve dünya görüşünü, zihniyetini, kültürel ve toplumsal yapısını, değiştirmeden modernleşen ülkelerin varlığı da bir gerçektir.

Bütün bunlara rağmen bu noktada ileri sürülen iddia, batı dışı toplumların da ancak buna benzer bir süreci yaşayarak kalkınabilecekleri yada modernleşebileceğidir. Ayrıca

¹⁴ Türkdoğan, Age., s. 21.

¹⁵ Bairoch, Üçüncü Dünya Çıkmazda, Çev., Mehmet Dülger, Ankara, 1973, s. 252.

¹⁶ Türkdoğan, Age., s. 16.

¹⁷ Paul Bairoch, Age., s. 254.

¹⁸ Bairoch, Age., s. 251.

¹⁹ Necati Öner, Felsefe Yolunda Düşünceler, MEB. Yay., İstanbul, 1995, s., 55.

Müslüman ülkeler söz konusu olunca tartışılan en mühim konu bu ülkelerin ortak kimliğini oluşturan İslam'ın dünyaya bakışı ve din ile toplumsal değişme arasındaki ilişkilerdir.

İslam'ın dünyaya bakışı noktasında, teorik anlamda İslâm, madde ile mâna, dünya ile ahiret arasında, sarsılmaz bir denge kurmuştur. *"Allah'ın sana verdiği nimetlerle ahret yurdunu ara. Dünyadaki nasibinde unutma"*²⁰ ayeti bu dengeye işaret etmektedir. Sanırız insanın halife olarak yaratılmışlığının²¹ sırrı da bu noktada yatmaktadır. Zira halife olmak bu dünyayı Tanrının şanına uygun bir şekilde imar etme mükellefiyetini beraberinde getirir ki, dünyanın imarı, *"sizi yeryüzünde yaratıp orayı imar etmenizi isteyen odur"*²² ayetiyle insana yüklenmiş bir mükellefiyettir. Yine bu manada sünnete baktığımızda buna paralel tembihlerin var olduğunu görmek mümkündür. Bir hadiste, *"kıyamet günü her kimin elinde yaş bir ağaç varsa ve eğer güç yetirebilirse, kıyamet kopmadan onu toprağa diksin"*²³ denilmiştir. Şüphesiz bu açıkça bu dünyaya ve dünya için çalışmaya bir vurguyu içermektedir. Kaldı ki, *"yeryüzünü rızık talebi için tepip çiğnensin diye kul önüne serilmiş"*²⁴ sayan bir anlayış çalışmayı herhalde nefis köreltecek kadarına katlandıktan sonra hemen terk edilecek bir geçim galesinden ibaret görmüş olamazdı. Asıl önemlisi emeği ve dünya işlerini sınırlayan organik(biyolojik) bir doygunluk çizgisinden söz edilemeyeceği gibi ahiret hizmetinde olmanın(ibadetin) dahi getirdiği bir sınır veya engelde söz konusu değildir.²⁵

Dinin gerçek hayata etkisi incelenecekse önce resmi dini dogmalar ile pratikteki belki de kendi söylemi (isteği) aksine sürdürülen fiili davranış türünü ayırt etmemiz gerekecektir.²⁶ Bu noktada İslam Kuran ve sünnet tarafından ileri sürüldüğü şekliyle değil orta çağ hukukçularının ayrıntıladığı, o dönemin sosyo-kültürel şartlarıyla kurumsallaştırılmış biçimiyle belki; dünya, değişme, kalkınma, modernleşme vb. süreçlerle kavgalıdır. Yine İslam dünyasında İslam'ın dünyaya olan vurgusuna rağmen dünyaya karşı ilgisizlik özellikle belli dönemden sonra ortaya çıkan sosyo-ekonomik düzensizlik ve huzursuzluktan kaynaklanmaktadır. Bu düzensizlik ve gerilemenin bir türlü önüne geçilemeyişi ve bu dünyada sürüp giden mutsuzluk, insanların hem bu dünyadan hem de ahret'ten beklentilerini değiştirmiş özellikle bu dünyaya bakış daha pessimist bir hal almıştır. Tasavvufi yada dini hareketleri, mehdi inancının, toplumsal ve ekonomik şartların sair meyline paralel ortaya çıkması yada yoğunluk kazanması göz önüne alınca sanırız anlatmaya çalıştığımız husus biraz daha belirginleşmektedir.

İslam dünyası şu yada bu nedenlerden dolayı kendi geleneksel dünya görüşünü yada Kuran ve sünnette ileri sürülen dünya anlayışını işlemekten geri kalmıştır. Akif'in *"doğrudan doğruya Kurândan olarak ilhamı asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı"*²⁷ derken kastettiği bu olsa gerek. Bu bilgiler ışığında bir toplumsal değişme diyebileceğimiz kalkınma ve din ilişkisi bağlamında ortaya çıkan husus, din anlayışımızın yada bu anlayışın etkisiyle oluşmuş zihniyetimizin, dünya görüşümüzün henüz Akif'in işaret ettiği bir formda yeniden işlenmemiş olduğudur. Zira bu gün Müslüman toplumların içinde bulunduğu durum böyle bir sonuca ulaşmak için yeterlidir.

²⁰ K. Kerim, 28/77.

²¹ K. Kerim, 2/30.

²² K. Kerim, 11/61.

²³ Ahmed b. Hanbel, Müsned, Müessesetü Kurtuba, Mısır, tsz., III, s., 191 (Hadis no: 13004).

²⁴ K. Kerim, 67/15.

²⁵ Sabri Ülgener, Zihniyet ve Din, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Der Yay., İstanbul, 1981, s.,67.

²⁶ Weberden aktaran Ülgener, Ae., s., 35.

²⁷ M. Akif Ersoy, Safahat, İnkilap Yay., İstanbul,1997. s., 418.

Din-toplumsal değişim ilişkisine gelince, tarihi süreç içerisinde din-değişim ilişkilerinin incelenmesi bu ilişkinin genelde iki yönde ortaya çıktığını gösterir. Din bir yönüyle yada kimi zaman dilimlerinde veya yerlerde sosyal değişmeye engel bir faktör olarak karşımıza çıkarken, diğer bir yönüyle ve farklı mekan ve zamanlarda bizzat değişimin sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum aslında din-sosyal değişme ilişkisinin yada ilişkilerinin diğer toplumsal, kültürel, ekonomik vb. sebeplere binaen değişkenlik gösterdiğini dolayısıyla bu ilişkinin yönünü bu değişkenlerin belirlediğini ortaya koymaktadır. Vahyin yada dinin anlaşılma biçiminde de bu değişkenlerin etkili olduğu göz önüne alınınca, din sosyal değişme ilişkisi konusunda yapılan değerlendirmelerde bu değişkenlerin rolünün unutulmaması gereği ortaya çıkar.

Aslında bütün dinler kendi tutumlarının kesin olarak aksine gelişen sürece menfi bir tavır takındıklarını söylemek bir peşin hükümlülük olarak anlaşılmasa gerek, izafiyet taşıyan husus dinin hangi durumlarda ve ne ölçüde değişime olumlu baktığı ve sebep olduğudur.²⁸ Din onu tebliğ edenin dini tecrübesinin hatırasına bir bağlılık ve onu her seferinde yeniden yaşama ya da tekrardan ibaret bir karakter arz etmesi yönünden değişmeden uzak kalma eğilimi taşır ve sosyo-kültürel yapı değişikliklerine engel teşkil eder.²⁹ Kolektif kimliği ve paylaşılan değerleri pekiştirme özelliği, Tanrı tarafından verilen ve kontrol edilen bir dünyayı insanın değiştirme şansının azlığı, içinde yaşanan dünyanın kişinin eylemleri sonucu olduğu vb. noktalarda elindekiyle yetinmeyi vurgulaması ve var olan düzeni meşrulaştırmaya yönelik nitelikleri aslında dinin değişime engel yönlerini teşkil eder. Bu noktada toplumlarda bazen değişmesi şu yada bu nedenlerden istenmeyen bazı unsurların dinin bu muhafazakar özelliğine binaen din içerisine sokulduğu da gözlenmektedir. Osmanlı toplumuna matbaanın girmesiyle ilgili yaşananlar bu konuda bir örnek olarak manidardır.

Fakat bizzat geleneksel bir toplumda ortaya çıkış ve yerleşmesi bir sosyal değişme olan din değişen durum ve şartlara göre her zaman için yaratıcı değişmenin hakim faktörü de olabilir.³⁰ Unutulmamalıdır ki dinin herhangi bir toplumunda ortaya çıkması ve yayılması önemli bir sosyal değişiktir. Zira bir çok yerde din tarafından sosyal yaşam şartlarına karşı gelişen bir protestonun yükseldiğini gösteren durumlar vardır. İsrail peygamberlerinin sosyal adaletsizlik durumlarına karşı mücadele etmeleri ve İslamiyet'in sosyal hayatı değiştirmeye ve yeniden yapılandırmaya yönelik teşebbüsleri³¹ bunun en güzel örnekleridir. Öte yandan Weber'in Avrupa'da kapitalizmin gelişmesini Protestanlığa bağlayışı ile ilgili görüşlerini³² uygun şartlarda, dinin sosyal değişmenin hakim faktörü olabileceği konusunda örnek olarak gösterilebilir. Yine bu noktada bilinmesi gereken dinin hiç bir toplumsal olay yada süreçte tek başına ne yapıcı nede yıkıcı bir etki gösteremeyeceği gerçeğidir.

Din toplumsal olay ve süreçlerde etkide bulunurken kanunlar yada siyasi-ekonomik vb. projeler sunmaya teşebbüs etmez. Din ancak bu projelerin tatbiki için gerekli manevi gücü ve ahlaki hazırlar.³³ Şüphesiz dinin bu özelliğini ortaya koyan bir çok örnek gösterilebilir. Batıda Protestanlığın doğuda Japon dini ve milli kültürünün toplum kalkınması üzerine yaptığı etkiler bunun en güzel örnekleridir. Yine Dünya Kilise teşkilatları toplum kalkınmasıyla yakından ilgilidir. Gana'daki toplum kalkınması programıyla ilgili kutsal

²⁸ Niyazi Usta, Menzil Nakşiliği, Töre Yay., Ankara,1997, s., 23.

²⁹ Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yay., İstanbul, 2000, s., 335-337.

³⁰ Günay, Age., s., 335-337.

³¹ Gustav Menching, Dini Sosyoloji, Çev. Mehmet Aydın, D.B.Y., Konya,1994. s., 112-113.

³² Geniş Bilgi İçin Bkz. Max Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, Çev. Zeynep Aruaba, Hil Yay., İstanbul,1997.

³³ Muallim L. Lütfi, Din ve İçtimai Meseleler, Selamet Matbaası, İstanbul, 1930. s., 5.

deniz projesi, hem kilise hem de devlet liderlerinin ortak faaliyetleriyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kalkınmada bu nevi potansiyel bağlayıcı kuvvetler kullanılabilir.³⁴ Zira kalkınma herkesin iş gücü, heyecan ve azminin seferber edilmesiyle gerçekleşecek bir durum olup bunun içinde kuvvetli bir motive kaynağı gereklidir. Bu motive kaynağı insanları bu yönde bir ideale ve onun uğruna çalışmaya sevk edecek sosyal gücü yaratabilir.

Bu noktada din-kalkınma hususunda bize ışık tutacak gerçek, topluma karşı görev, fedakarlık gibi din olgusunun içinde yer alan değerlerin, modern toplumların başarısı ve bekası için hiçbir zaman vazgeçilmeyecek hasletler³⁵ olduğu gerçeğini bilmektir. Unutulmaması gerekende bu manevi hususların oynadığı motive edici rolleridir. Dolayısıyla dikkatimiz hiç şüphesiz bu motivenin konusu olan insan kaynağına yönelmelidir.

Gelişmemiş toplumlarda ekonomik yada rasyonel alt yapı itibariyle kaynak yada sermayenin şu yada bu şekilde temin edilebilmesine rağmen yinede bir atılım hamlesinin gözlenememesi dikkatleri bu noktaya çekmek için yeterli bir nedendir. Şüphesiz böyle bir çözümlenmeye girilirken kalkınmanın maddi unsurlarını göz ardı etmek mümkün değildir. Ama kalkınma bu unsurların hedefe uygun bir şekilde dizayn yada örgütlenmesiyle mümkün olacak bir durum olduğuna göre yine asıl ilgi insan odaklı olmak zorundadır.

C. Kalkınmada İnsan Kaynağı

İnsan, hem aracı hem de amacı olarak kalkınmanın eksenidir. Kalkınma insanlık için ve insan tarafından başılır. Diğer kaynaklar pasif iken, insan kalkınmanın aktif aracıdır. İnsan varlığı sermayeyi biriktiren, doğal kaynakları kullanan, sosyal ekonomik politikai organizasyonları yapan ve kalkınmayı ortaya çıkaran aktif araçtır.³⁶ İnsan kaynağı olmadan insan dışı kaynakların varlığı çok az şey ifade eder. Osmanlı padişahı Abdülmecit'in padişahlığı döneminde tüm imkanları kullanarak yüz elli ile iki yüz altmış fabrika kurduğunu ancak sadece bunlardan üçünün günümüze ulaşabildiği³⁷ örneği kalkınmada insan kaynağının önemini anlaşılmasında manidardır.

Kalkınmada iş gücü kadar alt yapı imkanlarının kombine ve koordinesi insan kaynağına ihtiyaç duyar. Üretim araçları, para, fabrika, teknoloji bir ülkeden diğerine kolayca transfer edilebilirken yalnızca insan kaynakları göreceli hareketsizdir. Bir milletin ekonomik rekabeti onun bu faktörünün kalitesine bağlıdır. Zira insan kaynakları bir milletin sosyal ve ekonomik kalkınmasının karakteri ve hızının esas belirleyicisidir.³⁸

Japonya ve Almanya'nın maddi altyapı unsurları ikinci dünya savaşından sonra tamamen bitmiş yıkılmış olmasına karşın ellerinde kalan tek kaynakları bu insan kaynağıydı. Bu gün her iki ülkede kalkınmışlık düzeyi açısından dünyanın önde gelen ülkeleri arasındadır. Zira doğal kaynaklar rekabete dayalı denklemden çıkar. Onlara sahip olmak zengin olmanın yolu değildir. Onlara sahip olmamakta zengin olmaya engel değildir. Japonya onlara sahip değil ama zengin, Arjantin onlara sahip ama zengin değildir.³⁹

İnsanlar üretici araçlardır onların kalitesi daha büyük bir çıktı için geliştirilmelidir.⁴⁰ İşte geliştirilmiş bu insan kaynağı da ulusların refahının gerçek kaynağıdır.⁴¹ Büyüme

³⁴ Türkoğan, Age., s. 69.

³⁵ Franciz Fukuyama, Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması, Çev., Ahmet Buğdaycı, İş Bankası Yay., İstanbul, 1998., s. 24.

³⁶ Frederick H. Harbison, Human Resources as The Wealth of Nations, Oxford University Pres, New York, 1973, s.3.

³⁷ Mümtaz Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz, 5. Bsk., İstanbul, 1972, s., 70.

³⁸ Michel P. Todaro, Economic Development in the Third World, 2 th. ed., Longman, New York, 1981, s. 330.

³⁹ Lester Thurow, Head to Head, Nicholas Bresley publishing, London, 1993. s. 41-42.

⁴⁰ Harbison, Age., s.3.

seviyesinin düşüklüğünün altı çizilen nedeni bu insan kaynağının nicelik özellikle de nitelik açısından yetersizliğidir. Müslüman ülkelerin toplam nüfusları bir milyardan fazladır. Ne yazık ki insan kaynağı nitelik olarak gelişmemiştir. İslam dünyasında bazı ülkeler hariç, hızlı nüfus artışı gözlenmektedir. Bu nüfus artışı sadece sosyal ahengi bozmakla kalmıyor, bu nüfusun kalkınmada işe yarar hususiyette yetişmesini de engelliyor. Şüphesiz bir fazla ağız iki fazla kol eder ancak problem, bu kolların çalışmaya ve üretmeye başlayacağı döneme kadar geçecek sürede odaklanmaktadır. Zira bu kaynağın üretici biçimde herhangi nedenlerden ötürü kullanılmaması durumunda her bir insan yiyip tüketen bir ağızdan başka bir anlam ifade etmez.⁴²

Bu noktada bir çok İslam ülkesinde ekonomik alt yapı unsurlarının az yada çok var olması bir çok endüstriyel altyapının kurulu olmasına rağmen ideal anlamda beklenen kalkınma ve gelişme hızının yakalanamamış olması bazı diğer etkenlerle birlikte bu kaynağın niteliğinde aranmalıdır. Zira gelişimsel büyümenin bu aşamasında karmaşık teknolojinin bilgisi için uygun insan gücü kullanılabilir yada var değilse, bozulma ve aksaklık riski ciddidir.⁴³ İnsan kaynağı yada insanlar gelişmenin motor gücüdür. Onların nitelikleri yani kabiliyet, bilgi, maharet vb. özellikleri ve bunların kullanılabilirliği gelişmeyi getirir. Açık bir şekilde kendi insanların bilgi ve becerilerini geliştiremeyen ve onları ulusal ekonomide etkili bir şekilde kullanamayan bir ülke hiçbir şekilde kalkınmayı beceremez.⁴⁴ Dolayısıyla vurgulanması gereken noktalardan birisi de insanların bilgi ve becerilerini geliştirmenin yanı sıra bunları kullanabilmenin gereğidir. Bu gün pek çok alanda kalifiye eleman bulmak mümkün iken bu seferde onlardan yararlanma alışkanlığımızın yokluğu müşahade edilmektedir.⁴⁵

Teknolojik büyüme ve ekonomik kalkınma üzerine güncel araştırmalar artık günümüzde üretime yönelik aktivitelerde daha az doğal kaynak daha çok insan kaynakları araştırmalarına dayalı bilgi kullanıldığını göstermektedir. Gelecek yüzyılların en önemli endüstrileri elektronik, bioteknoloji, iletişim, bilgisayar vb. beyin gücüne, dolayısıyla nitelikli insan kaynağına dayanan alanlardır.

İnsan kaynağının gelişimini sağlamak ve pragmatik politika ve stratejiler üretmek İslam ülkelerinin geri kalmışlıktan kurtulmasının en uygun yollarıdır. Bu kaynağın gelişmesi hem makro hem de mikro seviyede uygulamalar gerektirir. Makro düzeyde bu kaynağın gelişimi için alt yapı unsurları diye nitelenen eğitim, araştırma ve geliştirme faaliyetleri etkili bir şekilde kullanılmalıdır. Şüphesiz ancak eğitim kişiyi bir hırsız, çalışan yada onu toplumun çok değerli ve faydalı bir ferdi yapabilir. Mikro seviyede ise resmi yada özel kuruluşlar çalışanların entelektüel bilgi ve becerilerini geliştirmeye yönelik stratejiler geliştirmelidir.

Şüphesiz bu insan kaynağının bütün bilgi ve maharetini, enerjisini ulusal kalkınma ideali yönünde kullanabilmesi bu ideal etrafında motive edilmesiyle mümkündür. Ancak Müslüman ülkelerinin genel olarak sosyal ve ekonomik şartları insanları ne kendi menfaatleri için neden ulusal menfaatleri için motive edecek durumda değildir. İktisadi tekniğe işleyişe dayalı manipülasyonların fayda vermediği alanlarda direnç noktası oluşturacak bir unsur olarak dinin motivasyon kaynaklarında yararlanmayı öğrenmek neredeyse bir

⁴¹ Gerald M. Meie. Leading Issues in Economic Development, 4 th. ed., Oxford University Pres, New York, 1984, s. 567.

⁴² Bairoch, Age., s., 213-214.

⁴³ Norman Jacobs, The sociology of Development, Prager, New York, 1966, s. 74.

⁴⁴ Harbison, Age., s.3.

⁴⁵ Niyazi Usta, Ekonomi Ahlakı ve İnsan Kaynağı, Aktif Yay., Erzurum, 2001. s. 19.

zorunluluktur.⁴⁶ Dolayısıyla bu konuda belki manevi değerlerin üstün motive edici gücünden yararlanılabilir. Zira bu değerlerin fizyolojik ihtiyaçlardan kaynaklanan motivelelerden kimi zaman daha büyük bir etki ve motive kaynağı olduğu müşahede edilmiştir. Özellikle savaş dönemlerinde fizyolojik ihtiyaçların bile karşılanma imkanının yetersizliğine rağmen, ortaya çıkan yüksek derecede bir ruhun oluşumuna sebep olan manevi değerlerin ideal anlamda sosyal bir güdü olarak etkisi defalarca müşahede edilmiştir. Dinin özellikle toplumsal bütünlüğe olan katkısı ve sorumluluk yüklemesi gibi özellikleri göz önünde bulundurulunca bu durum biraz daha netlik kazanmaktadır. Özellikle Allah'ın *"her şeyi görüyor olması"*⁴⁷, *"kişiyi bu dünyada yapıp ettiklerinin tümünden mesul tutacak olması"*⁴⁸ inancı bilgi, beceri ve entelektüel kapasite açısından yeterli insanlarda tabii bir şuur ve bilinç haline getirilirse bunun kazandıracığı sorumluluk anlayışının kalkınmaya motive etme konusunda kafi olacağı inancındayız.

Sonuç

Kalkınma bir milletin maddi ve manevi tüm unsurlarının bu ideal etrafında toplanması ve koordine edilmesi sayesinde başarılabilir bir durumdur. Şüphesiz bunun içinde en önemli unsur kalkınmanın aktif aracı insandır. Dolayısıyla bu insan unsurunun kalite yani bilgi, beceri, kapasite ve moral açıdan geliştirilmesi ve bu yönde motive edilmesi bu sürecin gerçekleşmesinin en pratik ve en ideal yoludur.

Müslüman ülkelerin içinde bulunduğu durumdan kurtulmaları da maddi imkanların yanı sıra bu imkanları organize edecek, geliştirecek olan kaynağı bilgi beceri, kapasite ve moral açıdan gerekli düzeye çıkarabilmelerine bağlıdır. Zira günümüzde kalkınmanın alt yapısını sağlayacak olan maddi unsurlar şu yada bu şekilde temin edilebildiği görülmektedir. Ancak insan kaynağının gerekli niteliklerden yoksun olması durumunda maddi kaynaklarında hiçbir öneminin olmadığı müşahadesi artık bütün Müslüman ülkeler için tecrübe edilmiş bir gerçektir.

⁴⁶ Usta, Age., s.,18.

⁴⁷ K. Kerim, 17/1

⁴⁸ K. Kerim, 99/7-8